

चन्द्रवदन कथाको वात्स्यायनशास्त्रीय अध्ययन

डा. उर्मिला शर्मा

उपप्राध्यापक, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'चन्द्रवदन' कथामा वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभाव पाइन्छ। यस कथामा पाइने आचार्य वात्स्यायनको कामशास्त्रीय प्रभावको खोज र विवेचन भएको छैन। यस कथामा 'कामसूत्र'का महत्वपूर्ण विशेषताहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। वात्स्यायनको 'कामशास्त्र'ले कामवृत्तिको सर्वोच्चता, नारीस्वतन्त्रता, नारीयौनमनोविज्ञान, युवाकेन्द्री मनोविज्ञान, सम्भोग सिद्धान्त, आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद, नारीअस्तित्व र संस्कृतिसापेक्षवादको मान्यतालाई विशेष महत्व दिएको देखिन्छ। 'चन्द्रवदन' कथा यिनै वात्स्यायन सूत्रीय मान्यताहरूको प्रभावमा लेखिएको छ। यस अध्ययनमा कामशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा 'चन्द्रवदन' कथाको कथातात्विक अध्ययन र विश्लेषण गरी निष्कर्ष दिने प्रयत्न गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आचारहीनता, कामशास्त्रीय सिद्धान्त, नारीस्वतन्त्रता, संस्कृतिसापेक्षवाद, सौन्दर्यशास्त्र।

विषयपरिचय

आधुनिक नेपाली चिन्तक विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले जीवन र समाजलाई चिन्तनका दृष्टिले हेरेका छन्। उनका राजनीतिक र साहित्यिक अभिव्यक्तिहरूमा यसको पृथक् र अन्योन्याश्रित प्रभाव पाइन्छ। प्रजातान्त्रिक समाजवादी राजनेता र अराजकतावादी स्रष्टाका रूपमा कोइरालालाई परिचित र स्थापित गर्न उनको चिन्तन सफल भएको छ। विजयेच्छा र जीवनेच्छा राजनेता र स्रष्टा कोइरालाका जीवनलक्ष्यहरू हुन्। राजनीतिक चिन्तक, व्याख्याता, भोक्ता र प्रयोगकर्ताका रूपमा कोइरालाले विजिगीषालाई महत्व दिएका छन्। साहित्यचिन्तक र स्रष्टाका रूपमा भने उनले सधैं जिजीविषालाई महत्व दिएका छन्। 'चन्द्रवदन' कोइरालाको प्रथम आधुनिक मनोवैज्ञानिक कथा हो। यस छोटो अध्ययनमा आचार्य वात्स्यायनको जीवनदृष्टि 'कामशास्त्र' का आधारमा उनको प्रथम कथा 'चन्द्रवदन' को विवेचन गरिएको छ।

वात्स्यायनका दृष्टिमा कामकलाको प्रयोग अथवा सम्भोग वैवाहिक नायकनायिकाबीच मात्र सम्भव छ। यो काम नितान्त पारिवारिक सन्तुष्टि र योग्य सन्तानोपत्तिको निमित्त गरिन्छ। नायकनायिकाले व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपयोगका निमित्त पनि यो काम गर्न सक्छन्। नायकलाई कामसन्तुष्टि दिन

नसक्ने नायिकालाई छोडेर नायकले गणिकागमन गर्न सक्छ भने नायिकालाई कामसन्तुष्टि दिन नसक्ने नायकलाई छोडेर नायिकाले योग्य नायक चयन गर्न सक्छे। यसो गर्दा कुनै पनि अवस्थामा आचारहीनता, अश्लीलता र कामान्धतालाई परित्याग गर्नुपर्छ। यसो भएन भने त्यो नायक वा नायिका (पतिपत्नी) व्यक्तिगत र सामाजिक दुवै दृष्टिले पतितहीन ठहर्छन्।

मानवीय कामवृत्तिको सर्वोच्चता र सन्तुष्टिका सम्बन्धमा फ्रायडवादी मान्यता र कामसूत्रीय मान्यताको प्रभावको प्रयोगका दृष्टिले कोइरालाका कथाको अध्ययन गर्ने हो भने फ्रायडभन्दा प्रबल रूपमा वात्स्यायन उपस्थित भएको देख्न सकिन्छ। यद्यपि कोइरालाले आत्मस्वीकृतिका सन्दर्भमा फ्रायडको नाम उल्लेख गरेभैं वात्स्यायनको प्रभावको उल्लेख गरेको पाइँदैन र फ्रायडसमेत वात्स्यायनबाट कति प्रभावित हुन् या होइनन्? दुवै विषयले गहन खोजको अपेक्षा राख्दछन् तापनि स्रष्टाको स्वीकृतिमा कुनै कुरा भेटिनु नभेटिनु सामान्य अवस्था हो र द्रष्टाले अध्ययनका सन्दर्भमा कृतिभित्र जे फेला पर्छ त्यही महत्त्वपूर्ण स्थिति हो (शर्मा, २०७५, भूमिका)। कोइरालाका कथामा कथातात्त्विक रूपमै वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभाव पाउन सकिन्छ।

कोइरालाको प्रेम (पहिलो) कथाकी मैयाँ यौनेच्छा परितृप्तिपछि पनि समान स्तरको नायक नभएको कारण गरिव, फोहोरी बाहुनको बाहुपाश छोडेर हिँड्छे। 'मधेसतिर' कथाकी विधवा यौनेच्छा परितृप्तिका लागि मात्र केटोको चाहना राख्दैन। बरु खेती किन्न, विवाह गर्न, घरजम जमाउन र छोरा पाउन उसले गोरेजस्तो लायक केटोलाई आफ्नो बनाउन खोजेकी छे। कोइरालाका 'चन्द्रवदन', 'कर्नेलको घोडा', 'श्वेतभैरवी'जस्ता रतिरागकेन्द्री मानिएका कथाहरूमा पनि कामेच्छाको अश्लील सङ्केत छैन। कामाङ्ग र कामवृत्तिको अभिधात्मक चित्रण र अभिव्यक्ति पाइँदैन। बरु चन्द्रवदन, कर्नेलनी र फगुनी उपयुक्त समय र व्यक्तिसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुन नसकेर आफूहरूले पतिको प्रेम पाउन नसक्दा दुःखित छन्। कोइरालाले आफ्ना यौन मनोवैज्ञानिक कथामा पात्रको कामवृत्तिको शिष्ट चित्र प्रस्तुत गर्दै दुर्घटित पारिवारिक र यौनगत जीवनका निमित्त युवायुवती वा पतिपत्नीबीच विषमवर्गीय स्थिति (सामाजिक, शारीरिक वा मानसिक) को रहस्योद्घाटन गरेर आफूलाई वात्स्यायन शास्त्रीय प्रभावको नजिक स्थापित गरेको देखिन्छ। यस दृष्टिले 'चन्द्रवदन' कथा उल्लेखनीय भएकोले यस अध्ययनमा त्यसको विश्लेषण गरिएको छ। वात्स्यायन शास्त्रीय प्रभावको अध्ययनको अभावको समस्या समधान गर्नु गर्न लागिएको अध्ययनको उद्देश्य र सीमा दुवै हो।

अध्ययन विधि

महर्षि वात्स्यायनलाई वात्स्यायन मुनि अथवा वात्स्यायन ऋषि पनि भनिन्छ। ई.पू. प्रथम सदीको छेउछाउका मानिएका पूर्वीय आचार्य वात्स्यायन र उन्नाइसौँ सदीका पश्चिमी मनोविज्ञानशास्त्री फ्रायडले जीवनलाई हेर्ने एउटै कामवृत्ति पद्धति अवलम्बन गरेका छन्। वात्स्यायनले कामवृत्तिलाई कामकलाको संज्ञा दिँदै यसको ज्ञान र अभ्यासविनाको जीवनलाई अधुरो र असफल ठानेका छन् भने

फ्रायडले मानवअचेतनभित्र ठूलो भण्डार स्थापना गरेर बसेको मानव कामवृत्तिको अस्वस्थ दमनले उसको जीवन अपूर्ण र असफल हुन्छ भनेका छन्। दुवै कामशास्त्रीहरूले युवाकेन्द्री कामवृत्तिलाई महत्व दिएका छन्। व्यक्तित्व संरचना र वृत्तिहरूको प्रणयनका सम्बन्धमा पनि दुवैले समान उद्देश्यलाई महत्व दिएका छन्। कामवृत्तिको पूर्णज्ञान र प्रयोग वात्स्यायनको कामसूत्रीय व्यक्तित्वसंरचनाका पक्ष र वृत्तिहरूको स्थापनाको उद्देश्य हो (शर्मा, २०७५, पृ. २४-२५) भने फ्रायडको अचेतन, उपचेतन र चेतन मनोवृत्ति तथा इद, अहम् र पराहम् वृत्तिको स्थापनाको उद्देश्य पनि दमित कामेच्छाको परितृप्ति नै हो।

वात्स्यायन र फ्रायड दुवै कामशास्त्रीहरूले जीवनमा कामेच्छापरितृप्तिलाई महत्व दिँदादिँदै पनि यसको विधि र प्रयोगमा भने स्पष्ट रूपमा युगीन भिन्नता प्रस्तुत गरेका छन्। फ्रायडको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त 'मनोविश्लेषण' ले जुनसुकै उपायद्वारा किन नहोस् दमित यौनअचेतनको परितृप्तिमा भौतिक सार्थक जीवनको परिकल्पना गरेको पाइन्छ भने वात्स्यायनको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त 'कामसूत्र'ले सामाजिक आचार र नीतिलाई महत्व दिएर कामेच्छा परितृप्तिको आध्यात्मिक सार्थक जीवनको परिकल्पना गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०७५, पृ. २७-२९) यी दुई कामशास्त्रीहरूको चिन्तनमा पाइने स्पष्ट भिन्नता यहीँनिर पाइन्छ। यौनअचेतनको परितृप्तिमा फ्रायडले कुनै आचार र विधिको खोजी गर्नु आवश्यक ठानेनन्। यसको खोजीमा लाग्ने जो कोही आचारहीन अथवा कामान्ध ठहरिएन तर वात्स्यायनले भने कामकलाको ज्ञान र अभ्यास गर्दा आचारहीन र कामान्ध अथवा कामशक्तिलम्पट हुनु नहुने विचार दिएका छन्। उनले ठूलाठूला राजाहरू र व्यक्तिहरूको उदाहरण नै दिएर कामान्ध अथवा आचारहीन व्यक्तिको पतन निश्चित छ भनेर किटान गरेका छन् ('कामसूत्र' १/२, पृ. ३३-३९)। फ्रायड कामेच्छापरितृप्तिका निमित्त वैवाहिक सम्बन्ध, पारिवारिक सन्तुष्टि, सन्तानप्राप्ति वा नायकनायिकाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र अधिकार तथा श्लीलत्व-अश्लीलत्व कुनै कुराको महत्व देखेका छैनन् तर वात्स्यायनले भने यी कुराहरूमा खुबै ध्यान दिएका छन्।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'चन्द्रवदन' कथामा यिनै वात्स्यायनशास्त्रीय विशेषताहरूको प्रभाव रहेकोले 'कामसूत्र' का आधारमा सैद्धान्तिक ढाँचा निर्माण गरी यस अध्ययनमा कथाको कृतिपरक र विधातात्विक विश्लेषण गरिएको छ।

चन्द्रवदन कथामा कामवृत्तिको सर्वोच्चता

'चन्द्रवदन' कथामा कामशास्त्रीय प्रभावस्वरूप नारी कामवृत्तिको सर्वोच्चताको प्रयोग भएको छ। यो कथा मुख्य पात्र चन्द्रवदनको विघटित दाम्पत्यजीवनको मनोवैज्ञानिक चित्रणमा आधारित छ। १४ वर्षमै विवाह भएकी १९ वर्षे चन्द्रवदन बल्ल प्रेमको महत्व बुझ्ने भएकी छे। कामेच्छाको तीव्र चाहना जागृत नहुँदै, मातृत्व प्रस्फुटित नहुँदै र प्रेम भन्ने मनोभावसँग परिचित हुन नपाउँदै उसले तीन वर्षकी छोरीको जिम्मेवारी समाल्नु परेको छ। नेपाली समाज र संस्कृतिको परिवेशमा जन्मी हुर्केकी चन्द्रवदनको कामवृत्तिको सर्वोच्चता कथामा कथाकारले उसको अल्छीलाग्दो दैनिकी र

कसैसँग नमिल्दो स्वभावको चित्रण गरेर यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् । कथाकार कथाको आरम्भमै लेख्छन् :-

चन्द्रवदनको दिन बडो कठिनले बित्दथ्यो । अलिक फुर्तिली हुनाले सानो घरको काम सबै सिध्याइकन पनि उसलाई सारा दिन फुर्सद हुन्थ्यो । बिहान उठी नुहाइवरी पूजापाठ पनि गरिहाल्थी र जब त्यो तर्कारी काट्न भनेर बस्थी, उसकी एउटी तीन वर्षकी छोरी बिछ्यौनाबाट उठीकन आँखा मिच्यै रूँदै आउँथी । एक छिन त्यसलाई काखमा ली फुल्यायो, काट्ताकाट्ताको आलुमा ४ वटा सिन्का घोची 'नानीको खसी' बनाई उसलाई खेल दियो, भात पकायो, खायो, भाँडा पनि माभ्यो, घरको यताउति गर्‍यो तैपनि दिन भर्खर ढल लागेको हुन्थ्यो । त्यसको स्वभाव कसैसँग नमिल्ने हुनाले छिमेकीहरूसँग आवतजावत थिएन । अल्छीले 'हाइ-हाइ' दिन बिताउनु पर्‍थ्यो । फेरि तर्खर गर्न थाल्थी र खाईपिई छोरीलाई खाई समसाँभमै सुन्दथी (कोइराला, २०५०, पृ.१११) ।

कथाकारले यस कथामा नारीको सर्वोच्च कामवृत्ति प्रभावित मानसिक र शारीरिक अवस्थाको सजीवन चित्रण गरेका छन् । चन्द्रवदन अल्छी छैन तापनि लोग्ने नहुँदा उसलाई दिन कटाउन कठिन छ । कामवृत्ति प्रभावित उसको मन कसैसँग सम्बन्ध बनाउन पनि सक्दैन । शान्त र सुखी रहन पनि सक्दैन । ऊ आफ्नो नियमित काम फुर्तिसँग गर्छे । छोरीका प्रतिको आमाको दायित्व पनि पूरा गर्छे तैपनि उसको बेचैन मन शान्त रहन सक्दैन । सामाजिक नैतिकता र आचारणका कारण ऊ आफ्नो समस्या कसैसँग व्यक्त गर्न पनि सक्दैन । भित्रभित्रै पिरोलिएर बस्न विवश हुन्छे । दमित कामवृत्तिको प्रभावका कारण चन्द्रवदन यसरी तड्पिएर बस्न बाध्य छे । कामवृत्तिको असह्य प्रभावलाई कम गर्न चन्द्रवदनले एउटा उपाय निकालेकी छे । उसको मन एकातर्फ नजिकको बार्दलीमा बसेर उसलाई घुरीघुरी हेर्ने २५ वर्षे जुल्फीवाल युवकलाई घृणा गरेजस्तो गर्छे भने अर्कातर्फ त्यसतर्फ आकृष्ट भएर पट्यारलाग्दा दिनहरू रमाइलोसँग बिताइरहेको हुन्छ । कथाको अन्तमा कथाकार चन्द्रवदनभित्रको कामवृत्तिको सर्वोच्चतालाई यसरी नाटकीकरण गर्दछन् :

सधैं चन्द्रवदन त्यो जुल्फीवालालाई कहिले बार्दलीमै, कहिले पानी भर्न जाँदा बाटामा देख्दथी । सधैं त्यसको जुल्फी तेलले चिपिचल्ल रहन्थ्यो । चन्द्रवदनलाई त्यो भद्र मनुष्यजस्तो लागेन र जहिले पनि त्यसको दृष्टिबाट हट्ने प्रयास गर्थी तर अहिले बार्दलीमै छ कि त्यहाँबाट गइसक्यो? भन्ने सोच्यै फेरि बार्दलीमा आउँथी । त्यो जुल्फीवाल त्यहीँ आफ्नो बार्दलीमा रहन्थ्यो । त्यसै गरीगरी निहूँ खोजीखोजी दुई तीन चोटि त्यसलाई हेर्दथी । नसोचूँ भन्दाभन्दै पनि यस्तो फुर्सदको लामो दिनमा त्यो जुल्फीवालाको विषयमा सोचन करै लाग्दथ्यो । धोएको नयाँ लुगा लगाएपछि पनि एकचोटि जुल्फीवाललाई हेर्न मन लाग्दथ्यो । त्यसै, केही कामले होइन । दिनभरि लगाई एक दिन कालटीकी सिन्दूर बनाई । जुल्फीवाललाई हेर्नु त्यसको एउटा नियमजस्तो भएको थियो (कोइराला, २०५०, पृ.११४) ।

यस कथामा जुल्फीवाल युवकलाई चन्द्रवदनको कामेच्छासन्तुष्टिको प्रतीकका रूपमा चित्रण गरिएको छ । परम्परित कठोर नेपाली सामाजिक संस्कार र सहज कामवृत्तिको द्वन्द्वमा गतिशील चन्द्रवदनको चरित्र आन्तरिक रूपमा युवकप्रति पूर्णतः आकृष्ट छ भने बाहिरी रूपमा उसलाई नराम्रो व्यक्तिको रूपमा हेर्छ । चन्द्रवदनका दिनहरू युवकको प्रतीक्षामा, युवकलाई हेर्दा सहजरूपमा बित्दछन् । 'चन्द्रवदन' कथाले जुल्फीवालप्रतिको चन्द्रवदनको आकर्षणका माध्यमबाट वात्स्यायनसूत्रीय कामवृत्तिको सर्वोच्चतालाई उत्कर्ष प्रदान गरेको छ । कथाकार चन्द्रवदनको दैनिकीको चित्र गर्दै लेख्छन् :-

एक दिन आफ्नो सबभन्दा राम्रो लुगा लगाई, आफ्नी छोरीलाई पनि राम्रो लुगा फेराई, आज त्यसै रहर लाग्यो । गाजलटीकी कालटीकी लगाई बारदलीमा बसी । तर त्यो जुल्फीवाला आएन दिनभरि बसिरही । अहिले आउला, अब आउला भन्दा भन्दै दिन बित्यो । अरे ! आज कति चाँडो दिन गयो । खेल्दाखेल्दै त्यसकी छोरी त्यहीँ बारदलीमै सुतिछ । विचरीले दिनभरि केही खान पाइन (कोइराला, २०५०, पृ. ११४) ।

कामवृत्तिको प्रभावबाट पीडित व्यक्तिलाई बाहिरी कामको होस हुँदैन । चन्द्रवदनलाई पनि जुल्फीवालालाई पर्खिने र हेर्ने ध्याउन्न बाहेक अरु केही कुराको हेक्का हुँदैन । राम्रो लुगा लगाएर श्रृङ्गार पारेर जुल्फीवालालाई हेर्नु नै चन्द्रवदनको दैनिकी भएको छ । कामवृत्तिको आकर्षणमा लट्ठिएकी चन्द्रवदन आफ्नी छोरीलाई सुताउने र खुवाउने सुरसमेत पाउँदैन । 'चन्द्रवदन' कथामा चरित्रका माध्यमबाट वात्स्यायनको कामवृत्तिको सर्वोच्चता प्रकट भएको छ ।

चन्द्रवदन कथामा आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद

आचार्य वात्स्यायनले कामवृत्तिलाई सर्वाधिक महत्त्व दिए पनि यसको प्रयोगमा आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद गरे । 'चन्द्रवदन' कथामा कामवृत्तिबाट प्रभावित चन्द्रवदन नारीस्वतन्त्रता र अस्तित्वका दृष्टिले सचेत छे । युवाकेन्द्री उसको नारीमनोविज्ञान आफूलाई प्रेम दिन सक्ने राम्रो युवकप्रति आकृष्ट छ । त्यहाँ उसका साथीका दुलाहा र जुल्फीवाल युवकले राम्ररी नै स्थान पाएका छन् । ऊ कहिले जुल्फीवाला केटाकी श्रीमतीको स्थानमा पुगेको कल्पना गर्छे भने कहिले साथीको दुलाहाकी श्रीमतीको स्थानको कल्पना गर्छे । वात्स्यायनले भनेभैँ आफूलाई सन्तुष्टि दिन सक्ने युवकको चाहनामा चन्द्रवदनको मन यत्र तत्र छटपटिएको छ । उसको दुलाहाले प्रेम दिन सकेन । रुखो स्वभावको उसको दुलाहा जो अहिले जेलमा परेको छ । यस्तो एकलो अवस्थामा ऊ साँचो प्रेम दिन सक्ने युवकको खोजीमा छे । उसको मन आफ्नो लोग्नेको स्वभाव र आफ्नी दुलहीलाई माया दिने युवकहरूको रूप र स्वभावको तुलना गर्छे । 'चन्द्रवदन' कथामा चन्द्रवदनको मनोविज्ञानको यसरी विश्लेषण गरिएको छ :-

विछ्यौनाको चिसो कुनातिर ढल्किएर तक्रियाबाट शिर झारिकन चन्द्रवदन आफ्नो दुलहाका घरका विषयमा सोचन थाली- "कहिले उनी छुट्लान् ? उनी के सोच्दाहोलान् ? मलाई सम्झिन्छन् कि सम्झिँदैनन् ? तिनी यहाँ छँदा त ... अहँ कुन्नि माया गर्थे गर्दैनथे । रिसाइ

मात्र रहन्थे । म उराउँथे तिनीदेखि । कहिल्यै मायाका कुरा गरेनन् । केवल काम विग्रिँदा मात्रै, तरकारी मीठो नहुँदा या अरू केही काम विग्रिँदा मात्रै उनी रिसाउँथे । के पतिपत्नीको यही सम्बन्ध हो ? माया भनेको के आमाबासँग मात्र पाइन्छ ? विवाह हुनुभन्दा पहिले माइतमा म कति काम बिगार्थे । आमा रिसाएभैं गर्थिन् । तर कति माया गर्थिन् । जसका पनि दुलाहा यसै गर्छन् कि कसैकसैका माया पनि गर्छन् ?... चन्द्रवदनले आफूले चिनेका विवाहिता/स्वास्नीमानिसलाई सम्झन थाली । उनीहरूका दुलाहा उनीहरूसँग कस्तो व्यवहार गर्दा होलान् ? कालिकाको कस्तो उज्यालो, सन्तुष्ट मुख छ- निश्चय त्यसले पतिको प्रेम पाइहोली । उसले एकचोटि कालिकाको पतिलाई देखेकी थिई । त्यस्तै मान्छेले मात्र आफ्नी पत्नीलाई सुख दिन्छ । विस्तारै-विस्तारै उसलाई कालिकामाथि डाह उठ्यो । म उसकी दुलही भए... सोच्दासोचै उसलाई जुल्फीवालाको पनि स्मरण भयो । निश्चय त्यसको पनि विवाह भएको होला । त्यसकी दुलही कस्ती होली- सुखी होली कि मजस्तै नसुखी- न दुःखी । म त्यसकी पत्नीको ठाउँमा भए.... । (कोइराला, २०५०, पृ. ११३) ।

चन्द्रवदनको असन्तुष्ट कामेच्छाको विश्लेषण गरिएको यस कथनमा वात्स्यायनशास्त्रीय मूल मान्यताहरूको एकै साथ प्रयोग भएको छ । नारीस्वतन्त्रता र अस्तित्वलाई चन्द्रवदनले राम्ररी उपयोग गरेकी छे । लोग्ने जेल परेकोमा उसलाई त्यति चिन्ता छैन, जति लोग्नेबाट पाउन नसकेको प्रेमको चिन्ता छ । सच्चा प्रेमको खोजीमा उसले माया गर्ने दुलाहाको कल्पना गरेकी छे । साथीका दुलाहाहरूको बारेमा सोचेकी छे । पतिको प्रेम पाएर सुखी र सन्तुष्ट देखिने साथी कालिकाको ईष्या गर्न पुगेकी छे । आफूलाई कालिकाको दुलाहाकी पत्नीको रूपमा र जुल्फीवालाकै पत्नीको रूपमा कल्पना गर्न पुगेकी छे । आफ्नो पति जेल पर्नुको कारण र उनी छुट्ने दिनको प्रतीक्षामा भन्दा प्रेम गर्ने योग्य दुलाहाको खोजीमा लागेर चन्द्रवदनको मन र विचारले वात्स्यायनसूत्रीय कामवृत्तिको सर्वोच्चताको सेरोफेरोमा योग्य नायिकाले आफू अनुकूल योग्य नायक चयन गर्ने स्वतन्त्रताको उपयोग गरेको छ ।

‘चन्द्रवदन’ कथाले चन्द्रवदनको स्वभाव र व्यवहारका माध्यमबाट आचारहीनता र कामान्धताको निषेध गरेको छ । ऊ कोठामा एकलै छे । उसको मन र विचार समेत योग्य नायकको खोजीमा छटपटिएको छ तापनि ऊ कोठामा एक्कासि जुल्फीवाला प्रवेश गरेको कल्पना गर्छे र डराउँछे । जुल्फीवालालाई घृणा गरेको देखाउँदै भन्न थाल्छे-“किन मान्छे त्यस्ता हुन्छन् ? त्यसले विवाह गरेकै होला । त्यसकी मजस्तै दुलही पनि होली- एकचोटि आफ्नो शरीरलाई हेरिक्न-म- जस्तै । म त्यसकी स्वास्नी भएकी भए- ओहो ! कस्तो पाप चिताएँ” (कोइराला, २०५०, पृ. ११२) ।

वात्स्यायनले कामशास्त्रलाई केवल रतिशास्त्रको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरेनन्, आचारशास्त्रको रूपमा पनि प्रस्तुत गरे । उनको काम शास्त्रीय सिद्धान्त एउटा मनोवैज्ञानिक सामाजिक सौन्दर्यशास्त्र हो । व्यक्ति र समाजलाई पूर्णता सफलता र सौन्दर्य प्रदान गर्ने दिशामा यसको अहम् महत्त्व रहेको छ । (शर्मा, २०७५, पृ. १२) । ‘चन्द्रवदन’ कथा कामान्धता र आचारहीनताको प्रतिवाद गर्दै नेपाली

समाजको असमानताप्रति व्यङ्ग्य गर्न र नारीको उच्च कामवृत्तिको सौन्दर्यात्मक चित्रण गर्न सफल भएको छ। चन्द्रवदनको जुल्फीवालाप्रतिको आकर्षण र क्रोधका माध्यमबाट यो रहस्य बुझ्न सकिन्छ। ऊ भन्दै जान्छे :-

कस्तो असभ्य मान्छे रहेछ। थाहा पाई थाहा पाई म स्वास्नीमान्छे छु, एकलै छु भनी यता हेर्छ। हेर न त्यसै ठिङ्ग उभिरहेछ। ... रिसले गोडा थचाउँ फनक्क फर्की- मान्छेलाई अर्काको सुविधाको पनि त विचार राख्नुपर्छ। दिनभरि काम नपाएको त्यो मान्छे जैले पनि त्यहीँ उभिरहन्छ। संसारमा यो के नियम चलाएको रहेछ। स्वास्नीमानिसलाई मात्र काम गर्नुपर्ने। त्यसकी दुलही कहीं काममा खटिरहेकी होली। यो चाहिने अर्काकी स्वास्नीमान्छेलाई कुन दिनभरि फुर्सद पाउँछ। लोग्नेमानिसको जातै यस्तै हो। उसलाई सोच्दासोच्दै सारा पुरुषजाति देखि रिस उठ्न थाल्यो। हामी स्वास्नीमान्छेले कसैलाई... भट्ट उसलाई जुल्फीवालाको स्मरण भयो- हेन्यो भने ... त्यसलाई सोच्दासोच्दै भन् रिस उठ्न थाल्यो (कोइराला, २०५०, पृ. १२-१३)।

चन्द्रवदन कथामा संस्कृति सापेक्षवादको प्रभाव

आचार्य वात्स्यायनले इतिहासशास्त्र, परम्परा, समाजशास्त्र सबैको अध्ययन गरेर संस्कृतिसापेक्ष रूपमा मानवअस्तित्व अर्थात् कल्याणका निमित्त कामशास्त्रको प्रणयन गरेका छन्। उनको चिन्तनको मूलभित्र रीतिरिवाज, परम्परा र लोकमान्यताको पूर्ण स्वीकृति रहेकोले यसलाई मानवअस्तित्व र संस्कृतिसापेक्ष प्रभावको सम्मायार्थ स्थापित चिन्तन मानिन्छ (कामसूत्र, १/१/१, पृ. ३२)। कोइरालाको 'चन्द्रवदन' कथाको घटना, पात्रको चरित्र, परिवेश र उद्देश्य समेतमा यसको कलात्मक प्रयोग भएको छ।

'चन्द्रवदन' नारीयौनमनोवैज्ञानिक घटनामा आधारित कथा हो। पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा नारीको स्वतन्त्रता र अस्तित्व कुण्ठित हुन्छ। चन्द्रवदनको उमेर र लोग्ने जेल परेपछिको उसको मनोवैज्ञानिक अनुभवबाट इच्छाविपरीत बालविवाह भएको देखिन्छ र यो विवाह अनमेल पनि छ। नेपाली समाजको बालविवाह र अनमेल विवाहजस्तो कुरीतिकी शिकार चन्द्रवदनले लोग्नेबाट रुखो व्यवहार र गाली मात्र पाएकी छे। ऊ प्रेमकी भोकी छे। त्यस्तै लोग्ने पनि विनाकारण जेल परेको छ। यसपछि त भन् उसका पट्यारलाग्दा दिन सुरु भएका छन्। कामवृत्तिको सर्वोच्चताका दृष्टिले जुनसुकै समाजका युवतीहरूको अनुभव समान हुन्छ। व्यवहार र प्रतिक्रियाहरू समान हुन्छन् तर लेखकले आफ्नो संस्कृति, परम्परा र समाजअनुसार पात्रको चरित्रचित्रण गरेको हुन्छ। 'चन्द्रवदन' कथामा मूल पात्र चन्द्रवदनको चरित्रलाई नेपाली संस्कृति सापेक्ष रूपमा प्रस्तुत गरेर संस्कृति सापेक्षवादको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ।

नेपाली नारीले बिहानै उठेर नुवाई जुवाई गरी पूजापाठ गरिसकेपछि अरू घरासयी काम गर्नुपर्ने परम्परा छ। चन्द्रवदनले त्यही काम गरेकी छे। नेपाली नारीहरू खानपिन र भातमान्साको काममा

खट्ने गर्छन् । चन्द्रवदनले पनि त्यो काम गरेर आफ्नी छोरीको हेरचाह पनि गर्नुपरेको छ । नेपाली समाजमा विवाह गरेर छोरीलाई पतिको जिम्मा लगाएपछि त्यति वास्ता नगरिने चलन पनि विद्यमान छ । यस कथामा चन्द्रवदन दिन काट्न माइत जान पाउँदैन । माइत जाओस् भने कोही छैनन् । त्यसो त दाजुभाउजू छन्, बहिनी छ तर उनीहरू चाख मान्दैनन् (कोइराला, २०५०, पृ. १११) । त्यसो हुँदा चन्द्रवदनले माइत जाने विचार त्यागेकी छे । अर्को कुरा अहिलेसम्म पनि नेपाली समाजमा असमान संस्कारको अन्त्य भइसकेको छैन । कोइराला 'चन्द्रवदन' कथा लेख्दाताका त राणाकाल थियो र नेपाली समाजमा युवतीहरू गर्भवती हुँदा पुत्र नै पाऊन् भन्ने दृढ चाहना हुन्थ्यो । चन्द्रवदनलाई यस मान्यताले प्रभावित गरेको छ । कथामा चन्द्रवदनको संस्कृतिसापेक्ष मानसिकता यसरी अभिव्यक्त भएको छ :- "विवाह भएको दुई वर्षपछि चन्द्रवदनले छोरी पाई । छोरी पाएको दिन ऊ हाँसिथी तर छोरी... किन हो किन छोरी भन्नासाथ उसको मन अलि अमिलो भयो" (कोइराला, २०५०, पृ. १११) ।

मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिस समान हुन्छ । कोइरालाका कथाले विश्वमानव समुदायको मानसिकताको प्रतिनिधित्व गरेका छन् तापनि उनका कथामा भाषा र परिवेश मात्र होइन, नेपाली संस्कार र मान्यताको असीम प्रभाव भेटिन्छ । चन्द्रवदन नेपाली नारी हो । आफ्नो मन बेचैन हुँदा केटाकेटीलाई खेलाउने र गाली गर्ने नेपाली समाजमा नारीको आफ्नै स्वभाव हुन्छ । यसकै प्रभावमा चन्द्रवदन छोरीलाई फकाउन आलुमा खुट्टा लगाएर 'नानीको खसी' भनी फुल्याउँछे । नियमित पूजाको लागि बत्ती कात्न बस्छे । छोरीको लुगा मैलो हुँदा "हरे के गरेको पशु" ? भन्दै गाली गर्छे । "कति चाँडै लुगा मैल्याउँछेस् । जानुपर्छ नि धूलामा" भनी छोरीको लुगा फेरिदिन्छे -कोइराला, २०५०, पृ. ११२) । चन्द्रवदनले यस कथामा आफ्नै यौनचाहनालाई नेपाली संस्कार सापेक्ष रूपमा प्रस्तुत गरेर संस्कृति सापेक्षवादको प्रभावलाई भन्नु दृढताकासाथ अभिव्यक्त गरेकी छे ।

चौध वर्षमै विवाह भएकी बालिका चन्द्रवदनको जीवनमा विवाह भएको पाँच वर्ष बित्दासम्म कहिले पनि रहरलाग्दो कुरा भएन । उसलाई प्रेमको चाहना छ । प्रेम गर्ने व्यक्तिको खाँचो छ । आफ्नो चाहनाको परिणामको रूपमा उसले छिमेकमा जुल्फीवाला युवकलाई देख्छे । जेल परेको लोग्ने र घरका काम पनि बिसिन्छे । सम्झिएका नियमित काम गरेर, छोरीलाई फुल्याएर सबै समय जुल्फीवालालाई हेरेर बिताउने गरेकी छे । नेपाली नारी भएकीले उसमा सामाजिक र मानसिक द्वन्द्व सिर्जना भएको छ । उसको मन जुल्फीवालालाई बारदलीमा नदेख्दा बेचैन हुन्छ तर सामाजिक विचार भने उसलाई घृणा गर्छ । युवकलाई गरेको बाहिरी घृणाका माध्यमबाट कथामा कथाकारले संस्कृतिसापेक्षवादको मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । चन्द्रवदन वात्स्यायनको मान्यताअनुसार योग्य नायकको चयन गर्न र उसप्रति आकर्षित हुन स्वतन्त्र छे तर नेपाली समाजमा नारीलाई यो स्वतन्त्रता छैन । नारी इच्छाअनुसार परपुरुषप्रति दृष्टिदिन वा उसलाई वरण गर्न सक्दैन । चन्द्रवदनलाई यो सामाजिक मान्यता राम्ररी थाहा छ । त्यसैले बाहिरी रूपमा युवालाई घृणा गर्छे भने भित्रभित्रै उप्रति तीव्र रूपमा आकृष्ट हुन्छे ।

गर्मीका उराठलाग्दा दिनहरूमा चन्द्रवदन एक्लो जीवन काटिरहेकी थिई । जाडोको समयको प्रतीक्षा गर्थी तर जाडो आउन अभै तीन महिना बाँकी थियो । उसले त्यसै बेला छिमेकको घरको बारदलीमा एउटा २५ वर्षे युवक देखी । त्यसलाई देखासाथ चन्द्रवदनले कपालमा लुगा हाली । आँखा तल गरेर बत्ती कान्ति थाली । फेरि यसो हेर्दा त्यो मान्छे त्यहीं आफ्नो छातीलाई बारदलीबाट बाहिर भिकी यतैतिर हेरिरहेको थियो । यस घटनाले उसको मनमा एकैचोटि आकर्षण र विकर्षण सिर्जना गरेको छ । चन्द्रवदन यदि नेपाली परिवेश समाज र संस्कृतिको प्रभावमा नहुर्केकी हुँदी हो त उसले युवकलाई देखेर कपालमा लुगा हाल्नु पर्ने थिएन । आँखालाई युवकको दृष्टिबाट तल भार्नु पर्ने थिएन । युवकप्रति आकर्षित आफ्नो मनलाई 'पाप चिताएको' नजरले बुझ्नु पर्ने थिएन । उसले कथामा साथीका दुलाहालाई त्यही जुल्फीवालालाई आफ्नो पतिको रूपमा कल्पना गरेर तिनीहरूकी दुलहीको स्थानमा आफूलाई कल्पना गर्दा पापको प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने थिएन र आफ्नो मनमा कलुषित विचार आयो भन्दै त्यसलाई बिसिएर पखाल्नु पर्ने आवश्यकता थिएन । चन्द्रवदन नेपाली समाज र संस्कारमा जन्मीहुर्केकै कारण उसमा संस्कृतिसापेक्षवादको प्रभाव र परिणाम देखिएको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

कथाकार कोइरालाको शैलीमा थोरैमा धेरै भन्न सक्ने अद्भूत सीप पाइन्छ । चन्द्रवदनका यौनमानसिक संवेगहरूलाई वात्स्यायनको कामवृत्तिको सर्वोच्च शक्तिभित्र समाहित गरेर विश्लेषण गरिएको 'चन्द्रवदन' कथा विषयका दृष्टिले जति जटिल र व्यापक छ, आकार र घटनाविस्तार संक्षिप्त छन् । यस कथाको उद्देश्यमा पनि वात्स्यायनको संस्कृतिसापेक्ष मान्यतालाई कथाकार आफैले स्वीकार गरेका छन् । 'चन्द्रवदन' कथाको मफौलो आकारमा चन्द्रवदनका मनोवैज्ञानिक समस्या, चाहना र नियमित कार्यलाई अत्यन्त कुशलताका साथ विश्लेषण गरिएको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा कामशास्त्रले स्वीकारेको संस्कृति सापेक्ष प्रभावलाई महत्व प्रदान गरिएको छ । चन्द्रवदन आफ्नो पतिबाट प्रेमको व्यवहार प्राप्त नभए पनि त्यसलाई छोडेर अर्को युवकको खोजी गर्ने कल्पना पनि गर्दिन । बरु लोग्ने कहिले छुट्लान् ? जेलमा मलाई सम्झँदा हुन् कि सम्झँदैनन् ? उनी छुटेर आएपछि मैले पनि कालिकाको लोग्नेबाट उसले पाएको प्रेमजस्तै उनीबाट पाउने सम्भावना छ, छैन ? छिमेकको बारदलीमा देखिने युवाले उसकी पत्नीलाई दिएको प्रेमजस्तै प्रेम मेरो दुलाहाले देलान् ? घरमा छँदा त उनले मलाई प्रेम गरेजस्तो लाग्दैनथ्यो । अब उनले आफूलाई सुधारेर आउने हुन् कि ? भन्ने जस्ता कल्पनामा उसका कष्टकर दिनहरू बितेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यसैबीच उसको दृष्टि छिमेकको बारदलीमा देखिने जुल्फीवाला युवकले आकष्ट गर्छ र उसको मन अनेक तर्कना गर्न थाल्छ । एउटी युवतीले पतिबाट पाउन नसकेको प्रेमको पीडा र यसैबीच युवकको दृश्यले बिथोलेको उसको मनको स्वाभाविक अनुभूतिलाई कथाकारले 'चन्द्रवदन' कथामा सम्पूर्णतामा विश्लेषण गरेका छन् ।

कथाको अन्तमा कथाकारले आफ्नो तर्फबाट चन्द्रवदनका प्रति जुन टिप्पणी गरेका छन्, त्यसबाट भन्नु टड्कारो रूपमा नेपाली संस्कृति सापेक्ष प्रभावको नाटकीकरण भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

कथाकार टिप्पणी गर्छन्- “भोलिदेखि फेरि अल्छीलागदो दिन सुरु भयो । चन्द्रवदनको एकनासको जीवनमा यस्तो एउटा घटना पनि भएछ” (कोइराला, २०५०, पृ. ११४) । कथाकारले दिएको यस जानकारीबाट के थाहा पाइन्छ भने नेपाली समाजमा व्याप्त बालविवाह र अनमेल विवाहको दुःखद पीडा भोग्न विवश चन्द्रवदन लोग्नेको रुखो व्यवहार सहन बाध्य छे । छोरीको जिम्मेवारी र मातृत्वको रक्षा गर्न सफल छे । युवकले एक छिन मन चोरेर लैजाँदा जीवनमा चन्द्रवदनलाई रमाइलो त भएको थियो तर यो खुसी स्थायी थिएन । वास्तविक र स्थायी त उसको नीरस जीवन थियो । अल्छीलागदो दिन थियो । कथामा चन्द्रवदनलाई नेपाली नारीमनोविज्ञान र समाजको यथास्थितिवादी दृष्टिले अध्ययन गरी वात्स्यायनको संस्कृतिसापेक्ष प्रभावलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । यसैले चन्द्रवदन कथामा फ्रायड मनोविश्लेषण मात्र छैन, वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभाव पनि पाइन्छ ।

निष्कर्ष

आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सबैजसो कथाहरूमा मानवीय कामवृत्तिले महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको छ । पूर्वीय कामशास्त्री वात्स्यायनले जीवनमा कामवृत्तिको सर्वोच्च महत्त्व देखेका छन् । उनले विशेष गरी २५ वर्षभित्रका नायकनायिका (युवायुवती) केन्द्री कामवृत्तिलाई आफ्नो आचारशास्त्र ‘कामसूत्र’ मा महत्त्व दिएका छन् । आधुनिक आख्यानकारहरूले पश्चिमी मनोविज्ञानशास्त्री फ्रायडको ‘मनोविश्लेषण’ सिद्धान्तको अनुसरण गर्दा स्वभावतः पूर्वीय आचार्य वात्स्यायनका कामवृत्तिसम्बन्धी मान्यताहरूको अनुसरण गरेका छन् ।

कोइरालाको पहिलो आख्यान (कथा) ‘चन्द्रवदन’ वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभावमा लेखिएको छ । वात्स्यायनकै प्रभाव स्वरूप यस कथाले १९ वर्षे युवती चन्द्रवदनको जीवनमा व्याप्त कामवृत्तिको सर्वोच्चताको विश्लेषण गरेको छ । प्रेमकी भोकी चन्द्रवदन आफ्ना पट्यारलागदा दिनहरू आफूजस्तै युवक जुल्फीवालालाई हेरेर बिताउन स्वतन्त्र छे । उसको सर्वोच्च काम वृत्तिले यसलाई नियमित दैनिकी बनाएको छ । चन्द्रवदन नेपाली समाज र संस्कारमा हुर्किएकी युवती हो । त्यसैले ऊ आचार्य वात्स्यायनको मान्यतासँग मिल्दोजुल्दो आचारहीन र कामान्ध व्यवहार गरेर युवकतर्फ आकृष्ट भएकी छैन । उसको युवकप्रतिको काम दृष्टि अत्यन्त शालीन, शिष्ट, मर्यादित र वात्स्यायनले भनेभै कलापूर्ण छ । उसले ‘चन्द्रवदन’ कथामा आफूलाई नेपाली संस्कृतिसापेक्ष युवतीको रूपमा प्रस्तुत गरेर वात्स्यायन शास्त्रीय मान्यताले स्वीकार गरेको नारीकेन्द्री संस्कृतिसापेक्ष मान्यताको पनि अनुसरण गरेकी छ । तसर्थ नारी यौनमनोविज्ञानलाई आधार मानी लेखिएको कोइरालाको ‘चन्द्रवदन’ कथाले वात्स्यायन शास्त्रीय मान्यताहरू र खासगरी नारीकामवृत्तिकेन्द्री कामशास्त्रीय सिद्धान्तको समेत प्रभाव ग्रहण गरेको निष्कर्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस प्रकृतिको खोज र अध्ययनले कथाको विश्लेषण र अध्ययनको नवीन दृष्टि पनि प्रस्तुत गरेको तथ्य उद्घाटित गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (१९९२). चन्द्रवदन. शारदा. १/१०-११, पृ. ३६-३८ ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०५०). विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा. सम्पा. हरिप्रसाद शर्मा. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव. (२०३६). पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पराजुली, हरिप्रसाद. (२०४५). कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : विश्लेषण र मूल्याङ्कन. विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बराल, ईश्वर. (२०२९). सम्पा. भ्यालवाट. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- वात्स्यायन, (२०६३). कामसूत्रम्. (टीकाका). रामानन्द शर्मा. वाराणसी : चौखम्भा कृष्णदास अकादमी ।
- वात्स्यायन.(२०६४). कामसूत्रम्. (टीकाका). श्रीदेवदत्त शास्त्री. वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान ।
- शर्मा, उर्मिला.(२०७५). आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला वात्स्यायन र फ्रायड. काठमाडौं : बीपी कोइराला स्मृति ट्रष्ट ।

